

ФОРМИРАНЕ НА НОВО ЛИТЕРАТУРНО-ЕСТЕТИЧЕСКО СЪЗНАНИЕ В НАЦИОНАЛНИЯ НИ КНИЖОВЕН ЖИВОТ

ГЕОРГИ ДИМОВ

Както е известно, от втората половина на XVIII в. в българските земи назряват дълбоки социално-икономически и културно-исторически процеси, които довеждат до всеобхватни промени в битието и мисловността на българския народ. Постепенно, но неотстъпно се формира едно ново народностно съзнание. То намира израз в различни насоки — и най-вече в осъзнаване на необходимостта от единен национален книжовен език, от създаване на една нова литература, на ново изкуство, изградени върху нови културно-нравствени принципи и естетически критерии. Тези неумолими промени в душевността на българина дават съдържание, определят насоката на съзряващата национална революция, която с всяко десетилетие става все по-всеобхватна, за да се превърне във върховен критерий за всяка дейност, в съкровено верую на пробуждащата се за нов живот българска етническа общност.

Върху основата именно на формиращото се ново национално мислене се заражда и ново естетическо съзнание. То се проявява все по-властно и все по-целеструено в различните области на книжовния, на духовно-интелектуалния живот на формиращата се нация и взема твърде разнообразни форми, съобразно с конкретно-историческите условия на времето. И очевидно, за да се осветлят различните негови прояви, страни и аспекти, да се проследи преходът от предходния към новия етап на естетическо съзнание, да се характеризират формите, в които то се изявява в отделните области на живота, необходими са синхронните усилия на специалисти от различните сфери на хуманитарното знание, на различните жанрове изкуства. Една извънредно актуална задача, която все още чака своето всестранно осветление. В настоящата статия нашата цел е по-ограничена — да проследим в твърде сумарен план характерните прояви на формиращото се ново естетическо съзнание в литературно-художествената, литературнотеоретическата и критическа област, където то се изявява най-ярко и бележи учудващи по своята далновидност прозрения и завоевания, които се родят с общоевропейските социално-философски, литературни, общоестетически движения.

Макар за онова време — края на XVIII и началото на XIX в. — средновековните традиции в мисловност и емоционалност да не са напълно изживени, макар преходът от старата книжнина към една нова литература да не е така рязък, макар генеалогията на някои литературни видове да ни отвежда към по-далечни или по-близки епохи, новото съдържание на настъпващата възрожденска епоха търси и ново идейно-естетическо осмисляне, предполага нова емоционално-философска нагласа на твореца. Съзряващите обществени и културни процеси изискват такива понятия и форми, които да изобразяват живота в неговата бързо

меняща се структура, с ония неумолими тенденции, които извеждат до нови възгледи за народностен и човешки дълг, за духовно-нравствени ценности. Наистина този начеващ обрат не довежда веднага до по-осезателни общокултурни и естетически постижения, но традицията е вече разпукана, подготвя се почвата за по-други изяви на мисловния и емоционалния свят на българина, на неговата психика, на народностното му самопознание. Постепенно се формира книжовник с ново нравствено-философско умонастроение, способен да заживее с новите повели на възраждащата се българска народност, да подхвърли на критическа трактовка обществени и духовни явления, възрения за национални и човешки ценности.

Закъснели по обективни причини в сравнение с другите европейски народи, тези ускорени ренесансови процеси в българските земи обуславят и един твърде своеобразен характер на първите прояви на ново естетическо съзнание. Наблюдаваме един специфичен тематичен, идеен, жанров синкретизъм, който очевидно най-пълно е съответствувал на духовното равнище на тогавашния българин — едва пробуждащ се отново за по-интензивен интелектуален живот. И ако по думите на Лесинг не по чистотата на жанровата форма трябва да съдим за стойността на естетическото съдържание, то жанровият и философско-нравственият синкретизъм на първите културно-литературни прояви са само белег за неравномерно и ускорено естетическо съзряване на възрожденския книжовник.

Не е било възможно все още неизкрystalизиралото съдържание на епохата да намери хомогенни книжовни форми, нито пък еднороден идеологически пътнеж. Но заедно с това свидетели сме на едно бързо разпадане на този исторически обусловен синкретизъм, на преход от средновековно и фолклорно към ново литературно естетическо съзнание. Този прелом в естетическото развитие на човешкото общество, извършващ се през различни периоди и в различни темпове за отделните народи, у нас се извява с особена интензивност и най-вече в литературно-художественото и литературнотеоретическото мислене. По думите на Маркс естетическото съзнание като част от цялостното човешко съзнание, като масова форма на индивидуалното и общественото съзнание възприема и преобразува обективната действителност „по законите на красотата“, заедно и успоредно с всички други форми на нейното „очовечаване“ и приспособяване към всестранните потребности на хората. А литературата и въобще изкуството е най-характерният и най-концентрираният вид на естетическо съзнание. Върху тях се изгражда естетическото отношение на човека към действителността, формиращ своя естетически идеал.

Разбира се, колкото и разнообразни да са съдържателните и формално-структурните елементи на първите прояви на новата възрожденска книжнина, всичко е зародено от „идеята на века“ — за народностно пробуждане, за политическо и духовно еманципиране. Затова и тези първи изяви на новото културно-естетическо съзнание са знамение за епохата, за историческото ни развитие. От тях решително и властно звучат гласове, които зоват и проklinат, уверяват и възвестяват, чертаят пътя на националното възмогане. Една все по-обхватна диалектика се откроява между народностното битие и дейността на хората на интелектуалната мисъл. Постепенно формирацията се естетически идеал на книжовници и писатели от оная възрожденска епоха представлява наистина своеобразна проекция на техните националнополитически и културно-нравствени възгледи. С тяхното развитие и обогатяване и естетическият идеал придобива нови измерения. Бързият ръст на това ново естетическо съзнание се стимулира и от все по-разширяващото се духовно общуване на българското общество с другите европейски народи, с демократичните идеи на Европейското просвещение, а по-късно и с руската революционнорепубликанска мисъл. У нас много от тези идеи се трансформират и придобиват по-друго звучене с оглед на конкретните

исторически условия, с оглед на разрастващата се националноосвободителна борба, на националната революция в нейната всеобхватност.

Макар ренесансовите процеси да засягат всички области на живота, макар народностното обновление да се чувства във всяка проява на националния творчески дух, дълбоките промени се открояват най-релефно в литературата, в разнообразната книжовна дейност изобщо, станала най-верен изразител и тълкувател на народната съдбовност. В дълголетните усилия за жанрово диференциране, тематично обогатяване и идейно-народностно осмисляне на тази дейност тя все по-здравео и неотменно се свързва с обновителните тенденции, характерни за епохата. И никога не ще измени на тая своя изконна същност. Формиращата се национална идеология заляга във философско-нравствената основа на всяка културно-естетическа проява. Затова преди да се осъзнае като естетически феномен, изкуството и най-вече литературата се възприема като нравствено-идеологическо явление, като фактор за народностно възмогване. Именно чрез нея националното придобива нови измерения, осъзнава се в разнообразните му страни, пълно и всеобхватно. Постепенно литературата прераства в своеобразен синтез, където общественото и личното, актуално политическото и философски осъзнатото, етическото и естетическото, националното и общочовешкото взаимно се преплитат и допълват. Създаваните книжовни творби независимо от техния тематичен и жанров облик са породени и от националнопатриотични пориви, и от веянията на демократичните идеи на времето. В тези творби пулсира едно дълбоко народностно съзнание, което осмисля живота и дейността на възрожденеца. За формиращата се и бързо развиваща се нова българска литература — най-яркия показател на неумолимиия ръст на националното естетическо съзнание — напълно важат думите на Ал. Херцен: „За народ, лишен от обществена свобода, литературата е единствената трибуна, от висотата на която застава да бъде чут викът на неговото възмущение и неговата съвест. Влиянието на литературата в подобно общество приема размери, отдавна изгубени в другите страни на Европа.“ И наистина литературата от епохата на Възраждането се оказва фактор с неизмеримо значение за формиране на национално мислене, за политическо и духовно възкресяване на българската народност, за нейното естетическо съзряване и извисяване.

Колко показателно е обстоятелството, че родоначалникът на националното ни възраждане става носител и на едно ново културно-естетическо съзнание. Възприел някои от прогресивните идеи на века, Паисий с някаква вътрешна интуитивност разбира и обосновава ролята на книжнината в решаването на големите народностни задачи, във формирането на националната идеология. У него вече съглеждаме плодотворни кълнове на ново разбиране относно историческото развитие, относно ролята на човешката личност. Авторът на „История славяно-българска“, както вече не един път е подчертано, става изразител на идеи и принципи, присъщи на Ренесанса и Просвещението, възвестява истини, непреходни по своята идейно-философска и обществено-историческа значимост. Така първата проява на по-ярко национално културно-историческо съзнание е израз и на изстрадани обществено-философски прозрения за народността и човешки дълг. Тази първа крупна книжовна проява е просмукана от един подчертан критицизъм, от публицистичен патос, от една искрена патетичност — черти, които пронизват цялата по-сетнешна литература. В личността на Паисий съглеждаме онова единство, което съществува между обществено-исторически и културно-естетически процеси, между националнополитическо и естетическо мислене. От Паисиевата История за първи път се откроява ясно разбиране относно ролята на историческото знание, способно да активизира формирането на нова културно-историческа памет, на нови критерии относно обществени, духовни, морални ценности. И това съзнание ще расте и ще разширява идейно-нравствения

си диапазон, естетическите си координати у следващите генерации възрожденци. Корените на онова своеобразие на българската национална революция, която започва с борба за национална просвета и книжнина, за национална култура — предпоставка за развитието на българската нация, отвеждат в личността и делото на Паисий. Неговите прозрения и призови прерастват в нравствена повеля на времето, залягат в основата на по-нататъшното ни национално възмогване. Събраното от чужди извори и лично прозряното авторът на „История славяно-българска“ ще превърне в четиво, еднакво въздействащо върху разума и чувствата. Тук историческото и будителското, публицистичното и лиричното, патриотичното и хуманистичното са намерили своеобразен синтез. Обладан от едно ново културно-историческо съзнание, Паисий се извисява като вдъхновен летописец на минало и на съвременност, сочи как чрез опознаване на някогашното да се воюва за бъдещето. Геройно-романтичната светлина, в която всичко е предадено, също говори за далновидни разбирания, как на словото да се придаде по-голяма въздействаща, мобилизираща сила. Една традиция, която ще се окаже особено плодотворна за цялостното ни по-сетнешно литературно развитие.

И наистина отсега нататък, макар мъчително и неравномерно, започва неумолима еволюция в световъзприемането, в психиката на българина. Неговите националопатриотични чувства започват да се изявяват в различни книжовни форми в съзвучие и с растящите естетически потребности на тогавашното общество. Новото естетическо съзнание постепенно укрепва, изявява се като органическа част на националното мислене, насочено да дири пътища и средства за разгаряне на борчески сили у народа, за утвърждаване на вярата му в невъзможността да бъде обезличена нация с такова богато минало, с такава потенциална творческа енергия, с такава воля за самосъхранение. Растящата патриотична чувствителност подхранва литературните пориви у мнозина, които искат да използват силата на словото за разгаряне на патриотични чувства, за извикване на духовно-емоционални изживявания. Именно от разнообразните книжовни прояви се откроява националният идеал — схващан все в по-широки координати, съобразно с ръста на народностното самопознание и способността за емоционално възприемане на жизнените явления. Израстването на националното съзнание върви успоредно със стремежа за културен напредък и идейнохудожествено съзряване. Неговите параметри се движат обикновено между романтичната идеализация на миналото и суровото реалистично описание на настоящето.

У Софроний Врачански — първия преписвач на Паисиевата история — вече е налице стремеж книжовната трактовка на българска проблематика да се извършва през историческия опит и на други народи, да бъде осмисляна и в общочовешки план. Дори и когато писанията имат църковно-дидактичен характер, и тогава се чувствува родолюбивата, хуманистичната им основа, откроява се и народностно-житейският им смисъл. Най-често произведенията на първите възрожденски книжовници са просмукани и от една рационалистична философия, както е например при Софроний Врачански. Неговото най-значително произведение „Житие и страдание грешного Софрония“ свидетелствува не само за усилия да бъде преодоляна средновековната мисловност и да бъдат възприети някои от ренесансово-просвещенските идеи, говори не само за народностна и морална извисеност, но и за ръста на националното художествено съзнание. То именно довежда до оная своеобразна трансформация, при която суровата житейска правда за лични и народни тегла взема контурите на една правда с по-обобщаваща художествена значимост. „Житието“ представлява новаторско културно-естетическо явление по замисъл и изпълнение, по съдържание и композиция, по език и стил, по образно мислене, по целия си социално-нравствен и емоционален патос. Тук историко-документалното, биографско-психологическото неза-

белязано прераства в емоционално-художествено повествование. И по този начин се е получила специфична жанрова форма — оказала се особено плодотворна за по-нататъшното развитие на националната ни литература. Тази оригинална творба наред с всичко друго свидетелствува убедително и за органически свързаните процеси на националното самопознание и идейно-естетическото съзряване, за преодоляване на средновековните догми за човешката личност, за нейната роля в света. Изменя се и съотношението между книжовник — творба — читател.

Колкото и хетерогенни по жизнено съдържание и философски патос да са съчиненията на този прозорлив възрожденец, у него вече съглеждаме и елементи на едно диалектическо мислене. Всяка негова книжовна или проповедническа изява е обусловена от чувство на дълг към сънародниците, от хуманитарно-просветителски пориви, пронизана е от един жизнен оптимизъм и вяра в силата на словото — писмено или устно. Той все по-ясно разбира реалните потребности на поробените му сънародници, нуждите им от по-разнообразно четиво. Неслучайно във втория Видински сборник съставителят включва басни и разкази, философски мъдрости, както и по-обща съждения, способни да раздвижат мисловния и емоционалния свят на българина. В обръщението към сънародниците си от 1805 г., с което настоява за подкрепа, та да може да издаде подготовения сборник с поучения, наречен „Неделник“, той уверява, че книгата ще донесе „добро общо за всего българского народа“, че досега подобна книга на български език не е била написана, че съседните нам народи отдавна разполагали с такива полезни съчинения и т. н. Горещите призови за народополезна книжовна и всякаква друга дейност говорят вече за ново съзнание относно духовните потребности на българина.

За все по-широките параметри, в които се изявява националното естетическо съзнание, говорят и неумолимите настоявания да се говори и пише на български език — най-сигурен щит срещу асимилационните планове на поробителите, особено на гръцкото духовенство, важен фактор за духовно еманципиране и напредък. С езика са се свързали в голяма степен и националният облик на литературата, както и нейното въздействие върху читателя. В ония години народност и език са били отъждествявани, върху тяхното единство е укрепвало национално-общественото и културно-естетическото съзнание. Усилията за утвърждаване на единен книжовен език заемат важно място в цялостния духовно-интелектуален живот. От характера на писмената реч — използвана в едно или друго произведение, се е съдело и за полезността му. Върху тая основа се появяват и първите критико-оценъчни писания. Изобщо в процеса на формиране на национално културно-естетическо съзнание въпросите на езика са особено актуални. И разгорелите се по-късно остри спорове относно характера на книжовния език — дали в него трябва да залежат старите църковнославянски форми или народната говорима реч — съвсем не са били от формално естество, съвсем не са били самоцелни филологически разпри. Касаело се, от една страна, да се покаже древността на българския език, неговата самобитност, а, от друга — да се обоснове необходимостта да се пише на съвременен разбираем език, та да може книжнината да въздействува по-непосредствено на читателя. Затова именно Софроний Врачански с такава настойчивост уверява, че книгите му са написани на „простий язык“, разбираем за всички. Затова и въпросите на езика изпълват със съдържание много от трудовете на възрожденските книжовници почти през цялата епоха. На него те са гледали като на основна предпоставка и фактор за опазването на възхода на нацията.

От втората четвърт на миналото столетие все по-често започва да се говори за разширяване на културно-книжовната дейност, както и за критериите, от които следва да се съди за полезността на едно оригинално или преводно съчине-

ние. Изказаните в различна форма и по различен повод съждения свидетелствуват колко мъчителен и неравномерен е бил процесът на националното самосъзнание — и още повече на културно-естетическото му осмисляне. Колкото и елементарни, наивно дидактични да ни изглеждат днес тези съждения, те са исторически обусловени, подхранени са от стремеж да се видят новите духовни потребности, да се насочи младата ни книжнина по пътя на все по-тясно единение с изискванията на формиращата се българска нация. Всяка книжовна проява се оценява с оглед на съзвучието ѝ с културно-просветните и нравствено-духовните нужди на народа, с оглед на усилията му да се освободи от чуждото потисничество. Все по-целенасочено се формира едно ренесансово отношение към книжовния труд, към книгата. Тя се чете и препрочита, преписва и разпространява, заклеждава се всеки, който посегне да я унищожи. Да си спомним заклианията на Софроний при преписването на Паисиевата история и полагането ѝ в котленската църква!

Постепенно се умножават и усилията да се опознае литературата и на други народи, за да бъде и тя в полза „роду нашему“. Разширяват се и разбиранията за ползата от четенето — то дава знания, обогатява ума, доставя наслада за душата, разтваря сърцето за по-благородни пориви — както често се изразяват в онова време. Постепенно започва да се осъзнава и специфичната роля на литературата, способността ѝ да извиква нравствено-емоционални изживявания. Необходимостта и от художествено четиво за формиране на новия човек — тръгнал по пътя на своето народностно осъзнаване — се чувствава все по-неотменно. Нещастливо в своя „Рибен буквар“ д-р П. Берон включва и някои басни и разкази, преведени от гръцки, но и преработени с оглед да станат по-разбираеми за учениците. А, както е известно, към този литературен жанр, който по своята специфична форма се възприема по-лесно и въздействува по-непосредно, се обръщат мнозина от ония години, пък и по-късно. Те превеждат басни било от древността, било от по-новите епохи, съзнавайки, че тяхната житейска и философска поучителност може да внуши нови истини на българския читател, да го насочи към размисъл относно своето народностно утвърждаване и културно издигане. Нека си спомним с каква ревност Райно Попович ще настоява многократно сънародниците му да изучават и древните писатели — разширили духовния кръгзор на толкова много народи, спомогнали да се изгради у тях по-висока култура.

С появата на периодичния печат се умножават усилията за създаване на художествено четиво, за обосноваване на нуждата от него. Още в програмната статия на първия български вестник „Български орел“ (1846) се говори, че вестникът ще обнародва и художествени материали, тъй като те давали и познания, а доставяли и естетическа наслада, насочвали читателя към размисъл относно своето народностно битие и културно издигане. Правят се вече и първите опити да се посочи своеобразната природа на литературното творчество, на различните негови жанрове. Колко показателни са в това отношение съжденията на А. Кипиловски и Ем. Васкидович относно стихотворното творчество, изказани през 30-те и 40-те години, когато се появяват и първите опити да се пише в мерена реч. Изобщо расте числото на ония, които разбирали необходимостта от по-разнообразна национална книжнина. А заедно с това се повишават и изискванията към онези, които искали чрез писмено слово да служат на народа си.

Ръстът на естетическото съзнание се съпътствува от неуморни усилия да се дават повече знания — по рационален и емоционален път, да се правят достойни демократични и хуманитарни идеи, което от своя страна трябвало да стимулира културно-естетическата мисъл, да подхранва народностното самопознание, да разгаря патриотични чувства. От друга страна, на разширяването на интелектуалните хоризонти се гледа като на условие за активизирането на литературно-художествената дейност. Затова в едно и също съчинение намираме

преплетени общественно-публицистични и философски съждения, апотеозът на историческото минало преминава в изобличение на примирението и пасивността на някои среди в по-ново време. А и документалното и лиричното взаимно се допълват, полетите на въображението сякаш се респектират от исторически достоверното. Подобен синкретизъм забелязваме и по отношение на идеологическия пълнеж — ренесансовото и просвещенското постоянно се преливат, родолюбивите пориви преминават в общочовешки тежнения. Изглежда, че такива именно съчинения, с твърде комплексно съдържание и звучене, са намирали широк резонанс в умовете и сърцата на тогавашните хора, подхранвали са мисловността им, енергията им за народностна изява.

Нашите възрожденци от Паисий до Ботев са обладани в различна степен от размаха и духа на европейските енциклопедисти, на демократичните общественно-философски движения в Европа, проявяват учудваща широта в интереси и занимания, в почини да бъдат намерени най-разнообразни форми за националнополитическо и културно съзряване и развитие на българската народност. За тях духовно-естетическото възмогване е предпоставка и на разгарянето на националноосвободителната борба. Затова и те така настойчиво призовават да бъдат създавани по-много и по-разнообразни съчинения, да се проявява по-голяма книжовна активност. Ренесансово-просвещенските идеи проникват в различните в жанрово отношение съчинения — историографски, педагогически, лингвистични, общонаучни, философско-нравствени, — еднакво необходими и въздействащи за пробуждане на народностно и културно съзнание.

Успоредно с този род съчинения започват да се появяват и първите по-обособени литературно-художествени творби било в мерена реч, било в проза. Колкото и хетерогенна да е тяхната поетика, те са характерни за растящите духовно-естетически потребности, за съзнанието да бъдат раздвижени и по-други струни от душевността на българина. Независимо дали са изградени върху принципите на класицизма, сентиментализма или на романтизма или върху едно своеобразно преплитане на техните специфични похвати, те са насочени да разкрият непритворната любов към поробената родина, да възхвалят героичното минало, да раздвижат волята за народностно служене. Тяхната завладяваща идейно-емоционална сила е идвала преди всичко от ония съкровени патриотични чувства, от онай стихийна борбеност, които са струели от всеки ред.

Колко показателно в това отношение е създаденото от Неофит Бозвели! Стихийна революционна метежност и неистово родолюбие излъчват стиховете и диалозите му. Те звучат като героична летопис — еднакво показателна и за бунтовната личност на родолюбца, и за епичната борба на българската народност — прозряла вече много горчиви истини, осъзнала се като етническа общност. У Бозвели патриотичните идеи и борческа воля за първи път получават такава неизмерима мобилизираща сила. С усет и далновидност този „революционер в калугерско расо“ използва диалогичната форма на изказ, особено пригодна за непосредно и пряко изразяване на патриотични терзания, на борчески устрем, за водене на сърдечни, често импровизирани разговори за народната съдбовност. Така идеите получават емоционална окраска, рационалното познание за проблемите на деня се възприема по-непосредно. Диалогично-драматичната форма особено е допадала на тази подчертано полемична натура. Книжовникът-патриот сякаш води една непосредна беседа със своите сънародници, умее да ги заинтригува, да извика емоционално-волево преживяване. Националният патос на Паисий при Бозвели придобива подчертан социален характер, а и емоционалното става основен двигател на диалогичното, епистоларното или стихотворното повествование. Скръбта на угнетения и изстрадал патриот прераства в жлъчен протест, в благородно негодувание, елегичното чувство преминава в патетични тиради, резигнацията — в борчески настроения и готовност за

смели политически действия. При него общественикът-агитатор и просветителят-патриот, поетът-памфлетист, страстният сатирик-изобличител и бунтовник-революционер са се слели в едно единство, от което се открояват същностни черти на възрожденската мисловност, на народопсихологията ни. С повишено културно-естетическо съзнание Бозвели говори с непритворна любов за цветущата някога българска книжнина, за да направи логически извод за способността на българите отново да разгърнат творческите си възможности и да се изравнят с другите напреднали народи, да застанат, както някога, на най-предните линии на човешката култура. Показателно за ръста на националноосвободителното движение, за ясният поглед върху преките и косвените виновници, върху обективните и субективните фактори на трагичната народна съдба, създаденото от Бозвели в стихове и проза е все така показателно за усилията към по-разнообразно художествено изобразяване на родолюбивите тежнения на българите.

Порасналото естетическо съзнание особено се откроява при рисуване образа на родината. Макар и различно персонифициран и осмислян, той ни се представя все в историко-романтичен, героично-патриотичен план. При нейното опоектизиране елегичните настроения често преминават в сатирично-изобличителни, възхвалата на някогашното величие се редува с тъжни констатации за мрачното настояще, баладичното е следвано от патетични призови за мобилизиране на народните сили. Дори използваните художествени средства и похвати — епитети, метафори, сравнения, символи, градации, образи, чрез които авторите търсят да осъществят патриотичните си замисли, вече красноречиво говорят не само за ръста на революционното световъзприемане, но и за подчертано изявен естетически усет, за стремеж суровата житейска правда да бъде дадена в художествено-емоционална форма. Още в първите по-значителни прояви на възрожденската поезия етичното и естетичното са органически свързани, националното и общочовешкото са неделими. Една висока нравственост струи от нея, която покорява и трогва, води ни към дълбок размисъл върху душевността на възрожденския българин. Очевидно голямата идея, която е ръководила хората на перото, е изисквала и висока нравственост, пълно себеотдаване. Историческата мисия, която е имала да изпълнява литературата от оная епоха, е изисквала от нейните творци все по-голям размах, все по-голяма вгълбеност, все по-голяма политическа далновидност и революционна устременост, една по-цялостна естетическа зрелост, с каквито черти се характеризира духовният и общественят живот през втората половина на столетието.

* * *

Повишена духовно-интелектуална активност и напрегнато търсене на нови форми и пътища за изява и утвърждаване на националния идеал, за разширяване на тематиката и проблематиката на литературата характеризират времето от 50-те години нататък. Ако по думите на Белински поезията има свои възрасти, които съпадат с възрастите на народа, това важи в най-висша степен за поезията и изобщо за литературата, създавана през епохата на националното ни възраждане, когато се подготвя раждането на нова България. Тук в особено категорична форма се открояват етапите на народността самопознание, процесите на обществено-политическото и културно-естетическото съзряване. И още — народността ни психология с нейния жизнен оптимизъм и духовно-нравствена извисеност, с волята за творчество и самосъхранение.

Създалата се възможност мнозина да учат в чужбина, да влязат в досег с чужди литератури, особено с руската демократическа художествена и теоретико-естетическа мисъл, умножаването на училища и читалища, на периодичните издания, върху страниците на които започват да се обсъждат големите въпроси на

националното ни битие, растящите интереси към народното творчество — всичко това стимулира разкрепостяването на духовната енергия, поражда по-широки нравствено-емоционални потребности.

Разширените познания за могъщата сила на художествената реч, на поетическото слово карат все по-голям брой хора да се залавят за перото. Сега вече трагично-героичната съдба на българина намира по-разнообразна художествена трактовка. От стиховете на Раковски, Чинтулов, Славейков лъха преклонение пред всичко българско в историческо минало, в бит и природа. Пропити са с носталгични настроения по далечна родина, издават дълбоки душевни терзания, лирично-сентиментални, революционно-патриотични изживявания. В духа на Паисиевите историко-романтични традиции се появяват творби с нова революционна образност, с ново философско-нравствено съдържание. Лирическият герой е вече с ясно очертан национален идеал. Сентиментално-романтичното отношение към народната съдба прераства в революционно борческо. В общественно-просветителското, елегично-историческото, семейно-битовото започва да се вплита и революционно-героичната изповедност. Образите се изграждат с по-голяма психологическа вгълбеност. Появяващите се литературни произведения свидетелствуват, че са настъпили дълбоки трансформации в мисловността и душевността на българина. Окончателно вече освободен от постулатите на средновековния морал, той все по-властно предявява правото си и като човек със свой личен и интимен свят, и като член на една етническа общност. Идеите на Просвещението все по-органически се вплитат в националноосвободителната, революционндемократическата идеология, постепенно се формира здраво материалистическо световъзприемане. И заедно с това естетическите параметри се разширяват, литературата се изпълва с нови мотиви и жанрове, интерпретирани и изградени върху една по-особена поетическа система. Но всичко е устремено към осъществяване на единния национален идеал — схващан не в еднакъв обем и дълбочина от отделните книжовници и писатели. И което е особено характерно — винаги когато се повиши градусът на обществената атмосфера, когато се открият по-реални възможности по пътя на националното освобождение, порасналото естетическо съзнание зазвучава с по-ярки тонове. То се превръща в някакъв сеизмограф, чувствителен към всяко народно вълнение, регистриращ и онова, което е дълбоко под повърхността на ежедневието, изявява се в творби, отразяващи революционните обществени тенденции и индивидуални тежнения дори и когато те са все още в зародиш. Развиващо се в диалектическо единство с всеобхватната национална мисловност, то сякаш най-вярно предчувства логиката в подема на освободителното движение, най-пълно долавя динамиката на националния живот.

Ръстът на националното самосъзнание и художествено съзряване предопределя и едно по-друго отношение към народнопоетическото творчество. Ако доскоро на него, на фолклора, се е гледало само като на исторически народностно-битов паметник, сега започва да се разбира и неговата идейно-естетическа, духовно-емоционална същност. Все по-често се възприема и като пример, как да бъдат художествено претворени родолюбиви тежнения, народни страдания, чувствата за човешко и национално достойнство, свободолюбивите пориви. Та нали във фолклорните творения, в песните и легендите българите векове наред са изразявали съкровените си възделения, вълненията и мечтите за красота и щастие, за свобода и правда. В тях народът е намирал така необходимата му духовна храна. Все по-пълно се осъзнава, че в народното творчество поетически е претворено цялостното битие на българина през вековете, най-чистите му чувства и стремежи, готовността му за саможертва, за да защити лична и семейна чест, да отстои човешки права. Затова и мнозина гледат на фолклора като на най-благодатен животворен извор за задоволяване на жаждата от народностни и

естетически изживявания. Народното поетическо творчество се възприема и като пример, как да бъдат естетически претворени родолюбиви тежния, народни страдания. Изостря се и критико-естетическият критерий при събирането и обнародването на народни песни, за което особено красноречиво говори сборникът на Братя Миладинови. Все по-умело и творчески се използва фолклорната поетика за създаване на нови поетически ценности. А колко плодотворна е била тя, показва и обстоятелството, че само онези поети се домогват до трайни идейно-художествени завоевания, които са използвали опита на фолклора, преосмисляйки го съобразно с новите обществени и културни потребности, съобразно със собствената си мисловна и емоционална нагласа. Тук именно се крият едни от причините за така бързото възможване на поезията през Възраждането, извисила се до най-високите върхове на световната поетическа мисъл, превърнала се в мощно оръжие на националноосвободителната борба.

Ускорецът революционизиране на обществената атмосфера в българските земи се съпътства и от значително разширяване на поривите за художествена изява. При това зачестяват и изповедите относно причините, накарали едни или други дейци да се насочат и към книжовна и литературна дейност. С каква чисто-сърдечност например Раковски изповядва кое го е накарало да създава и стихотворни творби. Прозрял истината, че от всички човешки дейности само книжовните паметници, литературните съчинения запазват непреходна познавателна и възпитателна сила, че само те са в състояние да ни върнат към някогашното, за да извлечем уроци и за настоящето, и за бъдещето, той ще иска сам да създаде подобни книжовни трудове, да завещае на поколенията четиво, което да ги сродява с мъчителната подготовка на националната революция. С подобна ревност той работи и за да основе българско книжовно дружество, да издаде български литературен вестник. С каква прозорливост той говори за значението на Паисиевата история, за Софрониевото „Житие“, за старата българска книжнина, с каква настоячивост призовава за по-голяма активност и съпричастие, за да бъдат създадени произведения, съзвучни с нуждите на всеотрасловното национално възрождане! У автора на „Горски пътник“ още през 50-те години на миналия век вече са налице ярко оформени литературно-естетически и културно-исторически възгледи и принципи. Предприема не едно начинание за тяхното практическо осъществяване, неуморно се стреми да даде естетическо тълкуване на явленията от миналото и от непосредния живот, обосновава нашироко диалектичката взаимнообусловеност между обществено и духовно битие, между социално-политическо и естетическо възможване, която взаимнообусловеност по-късно Каравелов и Ботев обстойно аргументират и доказват. Идеолог и организатор на националната революция, Раковски се извисява на ново, по-високо стъпало и с разбиранята си за характер и цел на литературата. При него за първи път критиката и възхвалата, преценките за обществени и духовни явления, цялата му мисловност и емоционалност (независимо от някои непоследователности), всичко е подхранено от основни принципи на революционндемократическата идеология. От нейни позиции той съди за общественно-историческите, политическите, социално-нравствените процеси на времето. Революционно-патриотичните му стихове опоектизират нов лирически герой — политически осъзнатия хайдутин. Затова и тези стихове така са обайвали тогавашните читатели, които не са се дразнели от художествените им несвършенства, от старинния им език, защото са били покорени от вътрешната им идейна титанична сила, от революционната мисловност, от пророческата вяра в скорошната свобода, от жертвоготовността на героя.

Изобщо през втората половина на миналото столетие динамичните процеси на националното самопознание и революционизиране намират все по-дълбоко естетическо осмисляне — и в художественотворчески, и в теоретико-критически

план. Наред със зачестилите творби в стихове и проза все по-многооронни става статии, в които с разбиране се говори за някои от обективните и субективните предпоставки за възможването на националната ни литература. Подхващат се и някои специфични въпроси на художественото творчество, указва се на необходимостта то да разкрива по-вгълбено и духовния живот на човека, на нацията, да се превърне във всеобхватен мобилизиращ фактор на народностната енергия. Писателят да стане апостол на националното пробуждане. Кардиналният проблем на европейския романтизъм: личност — общество, у нас се трансформира в основен народностен проблем: личност — нация, трактуван в съзвучие с най-прогресивните идеи на века. Индивидуалното се проектира и осъществява чрез националното и обратно.

Големите ни писатели, у които най-ярко се откроява стремителната еволюция на националното съзнание, са и народни водачи, и проникновени естетически тълкуватели и изразители на народната съдбовност. В сътвореното от тях естетическото търпи дълбоки изменения, придобива по-сложни структури, по-богата образност. Често лирично и епично, драматично и белетристично, сатирично и хумористично, съкровено-интимно в обществено-публицистично се изявяват в своеобразна слава. При това нека не се забравя, че историческата значимост на тези наши дейци се определя не само от онова, което те са съумели реално да сътворят, но и от оная потенциална творческа сила, която са носили, от богатата им душевност и културно-естетически проникновения — оставали често нереализирани поради жестоките условия на робството. Трябва човек наистина да умее да навлезе в съкровения граждански и естетически свят на тези възрожденски книжовници и писатели, за да почувствува силата на народностните им терзания, на идейно-художествените им завоевания.

С всяко десетилетие наблюдаваме и все по-голямо жанрово многообразие в литературата. И вече към края на възрожденската епоха поривите за литературно-естетическа изява намират израз почти във всички жанрови форми — лиричната песен и епичната поема, одата и баладата, разказа и повестта, драмата и пътеписа, фейлетона и памфлета, епиграмата, художествената публицистика, мемоарите, появяват се и първите наченки на романо повествование. А и със средствата на предишни жанрови форми сега се изразяват нови настроения — израз на емоционално-волевото на цяла една етническа общност. Настъпва поврат в духа и формите на различните видове изкуство. Все по-настъпателно, то започва да играе ролята на своеобразен катарзис на тогавашната пробудена за нов живот българска общественост. Появяват се все по-зрели концепции относно националноисторически целесъобразно и художествено пълноценно. Тематичното и жанровото многообразие е съпроводено и от едно по-дълбоко философско-нравствено осмисляне на третираните мотиви. Новото съдържание на епохата търси съответен художествен израз било като модифицира предходното, било като го отхвърля и преодолява. От нови социално-нравствени позиции вече се пристъпва към разнообразните жизнени явления. Дори и при превеждане на произведения от чужди автори се правят известни промени, за да стане съдържанието им по-съзвучно с душевността и тежненятия на българина. С всяко десетилетие се умножават и усилията за повишаване идейно-естетическото равнище на писатели и читатели, за създаване на художествено творчество, което да отговаря на новите обществени и културни нужди, на мисловния и емоционалния свят на българина-възрожденец. Тези усилия прерастат в една всеобхватна борба за цялата тогавашна българска интелигенция, която заживява все по-трайно с големите народности, социални, философски, културно-естетически движения на времето.

За бързото съзряване на националното естетическо съзнание в ония години — третата четвърт на миналото столетие — свидетелствуват не само излизащите художествени творби, но и теоретико-естетическите писания, които също зачестяват и бележат големи върхове. Все по-интензивни стават усилията да бъдат изяснени критериите за значимостта на едно литературно произведение, за ползата, която то може да принесе, за неговата функционална роля в общите ренесансови процеси. Все по-смело се изразява и недоволството от постигнатото, все по-углубено се указва на недостатъци от идейносъдържателната или стилно-езикова същност на много от излизащите произведения, все по-настойчиво се сочат някои фундаментални принципи, обуславящи появата на пълноценна литература, способна да въздействува всеобхватно върху читателя, да го тласка към народополезна дейност, да извиква у него и емоционални изживявания. Струва ми се, че не са много литературите в света, които за толкова кратко време и при такива неблагоприятни условия са се домогвали до такава широта във форми и средства, за да се преодолее една изостаналост, наложена от многовековно робство, и се догонят най-новите завоевания на световната художественотворческа и теоретико-естетическа мисъл.

Онзи критичен дух, който срещаме още в първите творби на възрожденската книжнина, отделните критикооценъчни съждения, изказвани по различен повод до средата на века, сега се оформят в сравнително цялостна теоретико-естетическа система. Почти всички големи писатели от Славейков и Раковски до Каравелов и Ботев, да не говорим за мнозина други по-скромни книжовници, еднакво загрижени за правилното развитие на националния обществен и духовен живот, излизат със статии, отзиви, бележки и всякакъв род културно-публицистични писания, за да споделят разбиранията си относно характера и задачите на литературата, относно качествата и недостатъците на едно произведение, относно своеобразието и изискванията на литературно-художествената и критикооценъчната дейност. Подобни разговори, съждения, статии, изявяващи се в най-разнообразни форми, са извънредно показателни не само за ръста на естетическото и културно-историческото съзряване на възрожденеца, но и за съдържанието, характера и насоката на националния литературен процес, на цялостния ни духовноинтелектуален живот. Мисълта на Чернишевски, че критиката се оформя и развива върху основата на литературните явления, които служат за наблюдения, оценка и изводи, се потвърждава и при зараждането и утвърждаването на критико-теоретическата мисъл, която най-добре свидетелствува и за ръста на художествената култура. Макар в някои случаи по онова време у нас да наблюдаваме известно изпреварване на критико-теоретическите прозрения от тяхното конкретно художествено реализиране.

При всичките неравномерности и противоречия наблюдаваме как с всяка година разнообразните проблеми на творческата дейност се дискутират все по-интензивно, и то главно с оглед на отношението ѝ към потребностите на възраждащата се българска нация. Стига само човек да прегледа както емигрантските вестници и списания, така и ония, излизащи в пределите на Турската империя, за да се увери в една учудваща интелектуалнотворческа активност. От пожълтелите страници на възрожденския периодичен печат или от вълнуващо написаните предговори, с които най-често са снабдени излизащите тогава литературни произведения, лъха една непритворна готовност да се служи на народа и чрез литературно слово. Удивляват ни усилията на тези люде да издигнат идейното и народностно възпитателно равнище на литературата. Не по-малко ни удивляват и прозренията им относно най-целесъобразните форми и пътища, критерии и принципи, за да може художествената и общокнижовната ни мисъл

да върви в крак с общественото развитие, тя да бъде негов стимулатор, като се ръководи от най-високите и прогресивни световни завоевания.

За бързото извисяване на младата ни литературна теория и критика и тяхното активно, дейно включване в националните общокултурни процеси особено плодотворно се оказва засилителното общуване с руската демократическа художествена литература, с революционнотодемократическата естетическа мисъл. А чрез това общуване българите влизат в досег и с европейската култура — една на истина, осъзната още на времето от един от най-големите ни възрожденски критици Нешо Бончев. Руската прогресивноромантична и реалистична литература, издигнатите от руските революционни демократи теоретико-критически принципи се оказват в пълно съзвучие с българските национални обществени и културни процеси. Литературните, научните общокултурните завоевания на руския народ, както и на редица балкански и други европейски народи, с които българите влизат във все по-широки връзки, стимулират националната ни творческа енергия, спомагат да бъдат по-бързо осъзнати народностни принципи и критикооценъчни критерии. Но общувайки с други среди, черпейки от чуждото, големите ни възрожденци го преосмислят и обогатяват с нови виждания и трактовки, за да го утвърдят вече в по-широки измерения и в по-пълно съзвучие с непосредната национална житейска практика, с тенденциите на историческите процеси. А от своя страна и мнозина български дейци непосредно участвуват в обществения и културния живот на съседни балкански и славянски народи и с дейността си на свой ред активизират диренията и размислите на техни писатели и книжовници.

Тези взаимоотношения с всяко десетилетие се разширяват и разнообразяват, превръщат се във фактор за идейно-творческо и народностно-гражданско формиране. За тях също следва да се държи сметка, когато се осветляват разнообразните предпоставки, участвували в една или друга степен в духовното съзряване на българската етническа общност.

При това динамично и всестранно развитие двете линии, очертаващи се в обществено-политическия живот, започват да се откъпват и в разбиранията за художествената и критикооценъчната дейност. Разбира се, това диференциране е твърде неравномерно, често се преплитат и взаимно проникват противоречиви възгледи и тенденции. И изобщо в духовния живот не откриваме такава дълбока поляризация, каквата намираме в политическите възгледи и концепции. Каквото и разнообразие да съглеждаме в съждения и преценки, общ е повикът за повисоко образование, за въвеждане на единен език в книжнината, за изучаване на историческото минало, за сродяване с богатото народно творчество, с големите достижения на напредналите европейски народи, за създаване на самобитна народностна литература — тя да бъде в съзвучие с всеобхватната националноосвободителна борба, за по-пълно разбиране спецификата на литературно-художествената и критикооценъчната дейност и т. н. Но и при този общ стремеж нееднакъв е подходът, когато трябва да се пристъпи към конкретното реализиране на възвестените разбираня и принципи. Докато изданията на революционната емиграция чертаят и осъществяват една широка културно-естетическа програма, насочват хората на перото към създаване на революционно-мобилизираща литература, на литература, отразяваща историческото и съвременното битие на народа, утвърждавайки неотклонно, че само след отхвърляне на чуждото потисничество ще може да се изгради истинска национална култура, то изданията, печатани в пределите на Турската империя, ратуват, очевидно и по силата на цензурните условия, за книжнина с подчертан патриотично-просвещенски характер. Докато в първите от позициите на материалистическата естетика се сочат идейни, психологически, професионално-художествени слабости на излизаните оригинални или преводни книги, то мнозина от просветните дейци вътре в страната посре-

пат с одобрение и патриотичен възторг всяка книжовна проява, блазени от мисълта, че се обогатява духовният живот на българина, че умножаването на книжнината автоматически ще доведе до решаване на националните проблеми. Техният основен критически патос не излиза извън сферата на патриотично-дидактични, културно-хуманистични съждения и препоръки. А литературнокритическите статии в революционния периодичен печат са изпълнени с категорични настоявания и указания за коренни обществено-политически преобразования, за да може да бъде разкрепостена националната духовна енергия в пълнота и да се изяви във високоидейни творби. Само свободна нация може да гради пълноценна национална литература и култура, говорят най-видните представители на революционната емиграция. Разбира се, и на страниците на някои от изданията в пределите на Турската империя започват да се явяват все по-смели писания, значителни теоретико-критически статии, поставящи важни въпроси, свързани с развитието на националната ни литература. Сега вече едно произведение се оценява не само по това, какво е казано в него, но и как е казано, в какви форми, в какви образи, с какви стилно-езикови средства е предадено жизненото и идейното съдържание.

Изобщо налице е един всеобхватен подем в националното мислене, открояват се все по-плодотворни усилия да се излезе на нови подстъпи при използване на различните родове книжнина за извоюване на политическа и духовна свобода. Такива статии като „От потребното за народа“ и „Що е роман?“ на Петко Славейков, „Природата на поезията и нашите нужди“ на Т. Икономов, „За критиката“ на В. Друмев, „Класическите европейски писатели и ползата от изучаване на съчиненията им“ на Н. Бончев, множеството статии от Каравелов и Ботев, излезли през последното десетилетие на възрожденската епоха, говорят за големия ръст на националната теоретико-критическа мисъл. Все по-настойчиво се утвърждават принципите на реалистичната, на материалистическата естетика и критика. Със своите методологически постановки и указания те в известен смисъл изпреварват дори и собствената си художествена практика.

Твърде показателен е фактът, че големите възрожденски писатели се занимават и с теоретико-естетическа, критикооценъчна дейност. Мнозина от тях подхващат кардинални въпроси от тази област, като изкуство и общество, писател и народ, литература и действителност, национално и общочовешко, идейност и художественост, съвременно и историческо житейска достоверност и художествена образност, обществен и естетически идеал, социално съзнание и художествен вкус, талант и мироглед и още мн. др., макар и засягани понякога твърде мимоходом и фрагментарно. И при подхващането на всички тия основни проблеми, свързани с литературно-художествената и литературнонаучната дейност, наблюдаваме едно неизменно преплитане на съждения от различно естество — националнополитически, културно-исторически, патриотично-публицистични, теоретически мисли с критически оценки, научната обосновка с фейлетонната реплика и т. н. Очевидно при ония условия е било необходимо да се пише така, че писаното да раздвижва в максимална степен хора с различна формация, да се въздействува на човешката личност от различни страни, с различни форми да се мобилизират силите им за решаване на задачите, които са давали смисъл и съдържание на живота на възбращащата се българска народност. Неемнено ренесансово-просвещенските идеи на първите възрожденци вече са обогатени с нови прозрения, с нови философски и естетически начала. Наблюдаваме все по-органическо проникване на националнореволюционното и нравствено-естетическото. И в общественото, и в литературното мислене вече здраво е залегнала революционноренесансовата идеология, основните принципи на материалистическата естетика стават ръководни в книжовнокултурните изяви, които принципи намират най-висш синтез в дейността на Каравелов и Ботев.

Сякаш с думите на Белински те изискват писателите да бъдат верни синове на своя народ, да познават живота му, болките и тежненията, психологията и идеалите му. Само така те ще могат вярно да пресъздадат историческата и съвременната действителност в цялото ѝ многообразие, във всичките ѝ страни, с хубавото и грозното в нея, с обществени пороци и лични несгоди, със социалните конфликти и психологически терзания, с усилията да бъде премахната тиранията и животът да се преустрои на хуманни демократични начала. Те нашироко обосновават подхващания още от Раковски въпрос за социалната обусловеност на естетическите изживявания, за начина, по който се възприема и въздействува красотата.

Сега вече и народностно-възпитателната роля на една творба се разглежда в неразривна връзка с нейната художествена, идейно-естетическа стойност. Пресъздавайки всестранно живота, писателите следва да разкриват и извора на националните и социалните злини, да сочат пътища за тяхното премахване, да помагат на народа да види „причините“, които не му позволяват да бъде щастлив — както се изразява Каравелов. Рисувайки живота такъв, какъвто е, писателят трябва да поставя и въпроса, какъв трябва да стане той, да утвърждава прогресивните тенденции в неговото развитие, да чертае идеала на времето — извоюване на национална и социална свобода, схващани най-често в тяхното единство. Така и естетическият идеал придобива все по-голяма идейна и нравствена широта, слива се с общото движение по пътя на световния прогрес. В най-добрите произведения съдбата на българина се разглежда и във връзка със съдбата на други поробени и потиснати народи, особено на Балканите. Най-често проблемите на националното битие са поставени и върху фона на общоевропейската действителност. Борбите на българите за свобода и прогрес са разбирани и художествено интерпретирани или културно-исторически обосновавани в диалектичката им взаимоотношеност от световното обществено развитие. А това определя и многопластовата същност на естетическия идеал, съзвучен не само с най-прогресивните завоевания на времето, но и с нашата социалистическа съвременност.

Осъзнал взаимовръзката между обществено и духовно развитие, между национално самопознание и естетическо съзряване, Ботев изисква литературата да задоволява цялата съвкупност от духовни потребности, търси естетически прекрасното в непосредния живот, в борбата за отхвърляне на чуждия гнет. Наред с природно дарование той изисква от писателя да има и прогресивен мироглед, да живее с проблемите на своята съвременност, да съглежда и тенденциите на бъдещото развитие. Класически ще си останат мислите му относно нееднаквата функционална роля на изкуството през отделните исторически периоди, за отделните народности и класи, относно социалната определеност на художествения вкус. Тази функционалност е обусловена от духовното и материалното равнище на хората, от техните конкретни обществени и културни потребности и интереси, не един път говори поетът-революционер. През 1875 г., в навечерието на избухването на Априлското въстание — най-високия връх на националната революция — на страниците на в. „Знаме“ Ботев чертае цялостна теоретико-естетическа и творческо-практическа програма, която стои на равнището на най-високите завоевания на световната материалистическа естетика в домарксовия период. И, както вече не един път е подчертавано, тази програма той осъществява със собственото си поетическо и публицистично творчество. От висотата на нейните принципи той съди и насочва литературния живот на времето; те стават опора на новите поколения в стремежа им да създават голяма, жизнено правдива, революционно действаща литература.

Както в Русия Белински и Чернишевски свързаха философията и естетиката с революционния демократизъм, у нас същата историческа задача осъществи Ботев, и то с еднакво проникновение в литературно-художествената и в теорети-

ко-критическата област. И по този начин (по думите на Т. Павлов) Ботев израства като предтеча на съвременната социалистическа литература, естетика и критика.

Когато днес се вглеждаме по-вгълбено в разнообразната книжовна дейност на големите възрожденици — литературно-художествена, теоретико-критическа, културно-публицистична, виждаме в колко много отношения тя е съзвучна с нашата съвременност. Техният естетически идеал, който постоянно разширява своите параметри, е своеобразна проекция на националноидеологическите и културно-нравствените им възгледи. С развитието и обогатяването на тях техните възгледи и естетическият идеал придобива нови измерения. Разнообразните ренесансови процеси са изискали и големи социално-философски и идейно-естетически прозрения, непреходни художествени обобщения. И наистина рядко са литературите, които само за едно столетие, при най-неблагоприятни условия, са израствали с такава мащабност и устремност, за да се извисят до равнището на най-големите завоевания на световната художествена и теоретико-естетическа мисъл. Затова и пътят, изминат от Паисий до Ботев, е показателен не само с дълбоките изменения в народността и духовно-интелектуален свят на българина, но и с учудващия ръст на обществено-философското, естетическото мислене. То ни дава възможност да разберем в по-голяма пълнота и ония предпоставки, които обуславят раждането на голямото изкуство, способно да стимулира националния прогрес, да обогатява световния художествен процес, да подхранва общокултурното и естетико-нравственото развитие на човечеството.